

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. Foto AM 2012. – *The church seen from the north east.*

STENDERUP KIRKE

HATting HERRED

Historisk indledning. Efter reformationen var kirken i Kronens besiddelse, indtil den 1686 som gældsbetaling blev overdraget til major Jørgen Rantzau.¹ Han solgte den 1697 med patronatsret til greve Niels Friis til Frijsenborg og Boller,² og kirken tilhørte herefter grevskabet Frijsenborg, indtil den overgik til *selveje* 1. juli 1921.³

Sognet er siden 1973 *anneks* til Nebsager. Fra reformationstiden og indtil nævnte år var det anneks til Urlev.

Kirkegods. En 'kirkens bondegård' i Stenderup by nævnes 1530⁴ og 1592 otte agre på Nørre Aldum mark.⁵

Afgiften af kirkens jordtilliggende ('jordskyld') blev 1686 angivet til 4 tdr. hartkorn.⁶

I landmilitsens tid, indtil 1765, fandtes ved kirken en *†*træhest og et *†*geværskab (s. 1657, 1673).

Stolestadestrød. Anne Lasses i Stenderup blev 1590 ved Viborg landsting dømt for brud på kirkefreden, fordi hun med vold havde fortrængt møllerkonen Maren Nielses i Brå Mølle fra et stolestade, som denne havde fået anvist af sognepræsten og sognemændene. Af sagens akter fremgår det, at siddepladsernes fordeling – helt eller delvis – var bestemt af, hvilken husbond (herskab, jordbesidder) den pågældende var undergivet.⁷

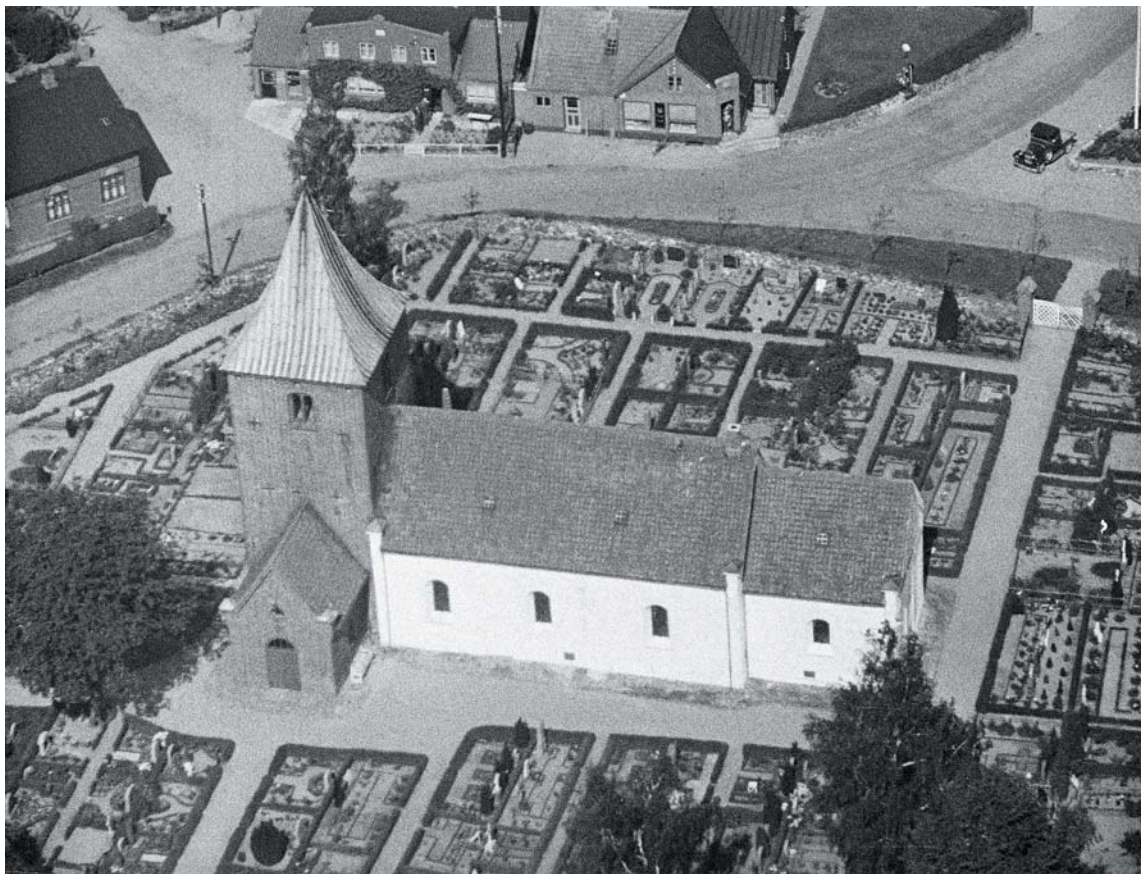

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra sydøst. Ålborg Luftfoto o. 1951. KglBibl. – *Aerial photo of the church seen from the south east.*

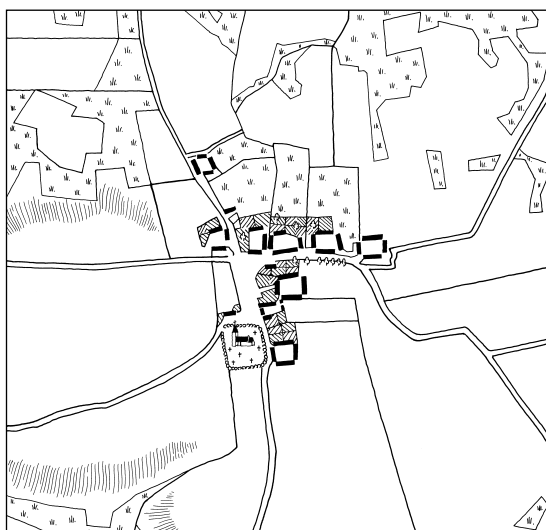

Fig. 3. Matrikelkort, målt af L. Grandjean 1819. Tegnet af Merete Rude 2012. 1:10.000. – *Cadastral map.*

Stenderup by med kirken ligger omtrent midt i sognet, der fra gammel tid bestod af fem landsbyer og en større gård, Bråskovgård. Gennem sognet gik 1884-1957 jernbanen Horsens-Juelsminde, og byen udviklede sig o. 1900 til en lille stationsby med teglværk og mejeri, missionshus og forsamlingshus. Matrikelkortet 1819 (fig. 3) viser kirken sydligst i landsbyen, før dennes udbygning. Kirkebygningen er rejst på en blød bank, dog ikke på bankens højeste punkt, men trukket 10-15 m mod syd.

Kirkegården har bevaret sine gamle skel mod øst og nord, mens den er udvidet mod vest o. 1890 og mod syd o. 1940.⁸ Her havde kirkebankens skrån timer tidligere været udnyttet til lergravning og måtte derfor opfyldes og planeres. Det nye, lavere liggende afsnit i syd er forbundet med den gamle kirkegård ved en trappe ud for våbenhuset.

Det oprindelige hegn i øst og nord består af omsatte, dobbelte *kampestensdiger*, stedvis af store formater og dækket med græs og urter. Østre dige er i nyere tid trukket lidt ind på kirkegården af hensyn til vejen. Vestre dige er flyttet ud ved udvidelsen o. 1890, mens det gamle syddige tjener til at fastholde det afgravede terræn. Det nye, søndre afsnit omgives af en bøgehæk. Partier af hegnet bestod i 1600-tallet af teglhængte *†kirkegårdsmure* formentlig fra senmiddelalderen. 1681 blev otte favne mur (ca. 14,5 m) omkring den østre *†låge* rettet op og hængt med tegl, ligeså fire favne omkring den vestre *†låge*.⁹

Kirkegårdens gamle hovedindgang er en *køreport* østligt i det nordre dige bestående af lave, cementafdækkede piller og tremmer af træ, som har erstattet tagafdækkede piller med støbejernsfloje fra 1800-tallet. En østre låge, der leder ind til det nye afsnit, er fra 1942; en nyere, dobbeltfløjet

indgang i vest benyttes nu også til kørende trafik. Kirken har ingen selvstændig parkeringsplads, i stedet benyttes pladsen foran brugsen øst for kirkegården og forsamlingshusets parkering nordøst for kirken.

En lille bygning med *ligkapel* og plads til grave- ren er opført sydøst for kirken 1989 af E. Kasper- sen, Dagnæs. Det enkle, hvidtede hus afløste et *†ligkapel* på samme sted fra 1925.⁸ 1989 er tillige rejst et tømret *materialhus* uden for kirkegårdens sydvestre afsnit.

Kirkens store *†stige* var o. 1900 ophængt ud- vendig på norddiget, dækket af et aflangt halv- tag.

Efter landmilitens nedlæggelse skulle en *†træ- hest* 1765 sælges på auktion ved herredsfogedens foranstaltning (jf. *†geværskab* s. 1673).¹⁰ Det mi- litære strafferedskab har formodentlig været op- stillet nord for kirkegården, hvor bondesoldater- ne havde deres eksercerplads.¹¹

Fig. 4. Kirken set fra sydøst. Foto AM 2012. – *The church seen from the south east.*

BYGNING

Oversigt. Kirken er en romansk frådstensbygning, bestående af kor og skib. Hertil er der i senmiddelalderen føjet et tårn i vest, og samtidig blev bjælkelofter afløst af hvælv. Kirken fik sin nuværende ydre fremtræden med gesimser og nye gavlspidser ved en 'hovedreparation' 1865–66, da også et tvåbenhus syd for skibet blev erstattet af et nyt ved tårnets sydside. Ved en restaurering 1909 (arkitekt Carl Kiilsgaard) fremkom rester af romanske kalkmalerier, og kirken fik sine nuværende vinduer. Bygningen er senest restaureret 1964. *Orienteringen* har en mindre afvigelse mod nord.

Frådstenskirken, der snart efter byggeriets fuldførelse er smykket med kalkmalerier, kan efter disse at dømme være opført ved midten af 1100-tallet eller kort tid efter (jf. s. 1664). Den har bevaret sin gamle *grundplan* og flere detaljer af oprindelig arkitektur, og set fra nordøst (fig. 1) fremtræder den (når der ses bort fra gesimserne) stadig i sin romanske skikkelse. Bygningen er afsat med næsten rette vinkler og med et (udvendig målt) kvadratisk kor. Murene hviler på et skifte granitkvadrate, der er plant med facaden og ikke udgør en egentlig sokkel (sml. Torsted). Frådstenenes formater og byggeteknikken lader sig ikke nærmere belyse, heller ikke fra loftet, idet gavltrekanterne er fornyet, og vægfladerne over hvælvene i nyeste tid er pudset og hvidtet. I korets østre vindue sås ved genåbningen 1909 det rundbuede stik af

kiledannede sten, og i de smigede sider indgik skifter med sortfarvede (jernholdige?) frådsten.

Korets facader er fremhævet ved en velkomponeret *blændingsdekoration*, hvori vinduerne indgår (jf. fig. 6). Hver side er inddelt i tre blændingsfelter, adskilt af lisener, og hvert felt er afsluttet med to halvbuer. Blændingerne, der er ført ned til granitskiftet, er kun 4 cm dybe. Lisenerne, der adskiller felterne, er 27 cm brede (svarende til 1 fod), mens ende- og hjørnelisenerne er noget bredere. Sydfacadens udsmykning var bevaret indtil 1865 og ses på en lille tegning o. 1850 (fig. 34). Ved byggearbejderne 1865 fjernede man de to lisener og ødelagde det meste af rundbuefrisen. Rundbuerne er dog genskabt 1909 ved ændringen af vinduet. Korets fornyede gavlspids, der står med en nyromansk udsmykning med stigende rundbuer fra 1865, har næppe været udsmykket tidligere (jf. fig. 34).

Åbningerne har været disponeret med tre vinduer i koret og to i hver af skibets langsider, hvor dørene er anbragt forholdsvis langt fra de vestre hjørner. Der synes ikke at have været vinduer vest for dørene (sml. Skjold).

Af de syv *vinduer* er bevaret fire, der siden 1909 står som ud- og indvendige blændinger, kun tilmuret i lysningen: korets østre vindue og de tre i kirkens nordside. De to vinduer i koret måler i højden henholdsvis 145 cm (udvendig) og 155

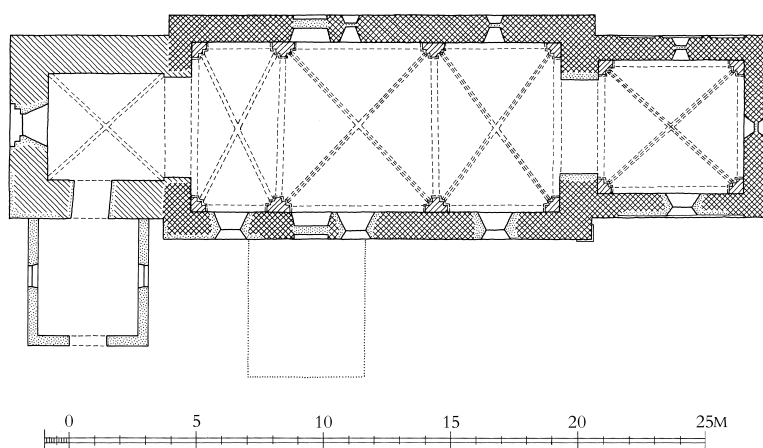

Fig. 5. Grundplan. 1:300. Tegnet af Merete Rude 2012 efter opmåling af arkitektfirmaet Birch & Svenning 2007, suppleret af NJP. – *Ground plan.*

Fig. 6. Korets nordside med blændingsdekoration (s. 1658). Foto EN 2012. – North side of the chancel with recess decorations.

cm (indvendig) og har bund ca. 220 cm over nuværende terræn. Ved genåbningen 1909 var de smigede indersider endnu intakte, pudset og smykket med romanske kalkmalerier (fig. 10 og 11). Skibets vinduer er ca. 150 cm høje og anbragt højt med bund næsten 3 m over terræn.

Også de to rundbuede *døre* står siden fremdragelsen 1909 som blændinger ude og inde. Den nordre har formodentlig været lukket siden hvælvslagningen, mens den søndre var i brug frem til våbenhusets flytning 1865. Bedst bevaret er den nordre indgang, der udvendig står som en rundbuet niche, indvendig er vandret afdækket med (fornye)de planker. Syddøren var, før den blev tilmuret 1865, noget udvidet og forstyrret. Udvendig fremtræder den nu som en regelmæssig rundbuet niche muret med moderne mursten, der må være arkitekt Kiilsgaards værk 1909. Indvendig er åbningen fladbuet og smiget, idet der over anslaget ligger en (overkalket) bjælke af eg, der kan være dørens gamle afdækning.

Indre. Den spidsende *korbue* er ommuret med små sten 1865 og er samtidig hermed, hvis ikke før, blevet noget udvidet. (Om buens delvise tilmuring og genskabelsen af en 'romaniserende' koråbning 1909-64, se s. 1662). Rummene var dækket med flade *†bjælkelofter* indtil indbygningen af hvælv o. 1500. Korets og skibets østre *gavltrakter* er som sagt fornyet 1865, i hvilken forbindelse triumfmuren har været nedtaget indtil 1,5 m under tagfoden. I skibets nye gavlspejs, to sten tyk, er der en stor rundbuet åbning, der forbinder de to tagrum. Skibets vestre gavlspejs kan være nedbrudt allerede i forbindelse med tårnbyggeriet.

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. Hvælvslagningen i kor og skib og tilbygningen af et tårn ved vestgavlen er formodentlig udført uafhængigt af hinanden i årtierne o. 1500. Det nedrevne *†våbenhus*, hvis alder er ukendt, er omtalt s. 1662. I løbet af middelalderen, uvidt hvornår, er sydsidens vinduer blevet udvidet og nordsidens tilmuret. Korets nordre vindue er formodentlig blevet lukket

Fig. 7. Kirken set fra sydøst i tiden 1865–1909 (s. 1662). Foto o. 1905 i Stenderup Sogns Lokalkiv. – *The church seen from the south east in the period 1865–1909.*

forholdsvis tidligt (1300-tallet?), idet det romanske kalkmaleri ikke var overkalket, inden vinduet blev tilmuret i flugt med væggen (jf. s. 1664).¹²

Krydshvælvne, et fag i koret og tre i skibet, er af den gængse, gotiske type, som den kendes i det gamle Århus Stift, idet ribberne dog er af profilerede, højryggede formsten. Hvælvne hviler på falsede hjørne- og vægpiller med afrundet kragbånd, i korets østre piller dog med retkantede kragled. De spidse skjoldbuer og gjordbuer er af hele sten. I skibets to østre fag danner retkantede sten en korsfigur i ribbekrydset (sml. koret i Rårup). Ved hvælvslagningen har man måttet tage hensyn til dørstederne, hvorfor skibets vestre fag er smallere og lavere end de østre (sml. Torsted). Efter reparationer og ommuring, nævnt allerede 1614,¹³ er ribberne her af retkantede, halve sten.

Korhvælvet har overribber af halve sten på fladen; skibets to østre fag har overribber af hele sten på fladen med trin af kantstillede sten, mens det ommurede vestre fag savner overribber.

Tårnet, der nu dækkes af et pyramidespir, er bygget på samme måde som tårnene i bl.a. Nebsager og Bjerre. De tre frie mure, der nederst er 1,5 m tykke, rejser sig over terrænet uden synlig syld, mens østmuren, kun 75 cm tyk ($2\frac{1}{2}$ sten), hviler på en rund *aflastningsbue*, der er spændt ud mellem tårnets flankemure vest for skibets nedtagne $\dagger$ gavltrekan. I mellemstokværket ses det, at de tre mure som en første byggeetape har været ført op til et niveau svarende til 2,2 m over skibets tagfod, og at aflastningsbuen har været forberedt med en fortanding i flankemurene.¹⁴ Yderfacaderne, munkesten i blank mur, er re-

pareret og skalmuret i flere omgange (se ndf.). Bedst bevaret er som vanligt nordsiden, hvor der er brugt mange sortbrændte kopper.

Tårnrummet, der dækkes af et samtidigt krydshvælv, er forbundet med kirken ved en svagt spidsende arkade, brudt gennem skibets vestmur. Rummet får lys gennem et stort, rundbuet vindue i vest, ommuret formentlig 1909. Ved våbenhusets flytning 1865 er der brudt en ny, rundbuet indgang til kirken i tårnrummets sydside.

Det er uvist, hvordan man tidligere er kommet op i de øvre etager, men det var 1863 et argument for flytningen af våbenhuset, at der hermed blev skabt (bedre) adgang til tårnet (jf. ndf.). Fra våbenhusets loft kommer man nu ind i tårnet gennem det søndre af mellemstokværkets tre vinduer.¹⁵ De nu noget ødelagte, smalle og fladbuede åbninger står indvendig med meget brede

smige. Kun den nordre har bevaret sin oprindelige, udvendige skikkelse og er anbragt i et meget højt, spidsbuet spejl.¹⁶ De indvendige hjørner i de smigede sider, 12 skifter høje, er muret med en omhyggeligt udført 'hulsøm', der optræder flere steder i det gamle Århus Stift, bl.a. i domkirkens tårn (*DK Århus* 234, 4833).

I klokkestokværket er der et glamhul mod hvert verdenshjørne, tvillingdelt og anbragt i et fladbuet spejl. Det svejfede, blytækte *spir*, der løfter sig over en profileret gesims, må være sat op engang i 16-1700-tallet, måske først efter 1715, da taget endnu var tækket med tegl.¹⁷ Tårnet har sandsynligvis oprindelig haft sadeltag, måske med gavle over kortsiderne i syd og nord.

Ifølge de sporadisk bevarede regnskaber var tårnet 1680 'ganske revnet og skilt ad', og tømmet måtte repareres med tre store egebjælker,

Fig. 8. Kirken, set fra sydøst, efter udskiftning af vinduer 1909 (s. 1662). Foto o. 1920 i Stenderup Sogns Lokalarkiv.
– The church, seen from the south east, after the replacement of windows in 1909.

der blev hentet helt i Store Risager ('Store Risege') i Vester Sogn. 1684 blev søndre og vestre mur samt tårnets fire 'tindinger' (gesimserne?) forsvarligt repareret. Herefter blev muren strøget med en rød farve, 'brunrødt', der har fået den flikkede facade til at hænge sammen.⁹ 1700 var tårnhvælvet revnet, 1715 delvis nedfaldent.¹⁷ Facaderne i syd og vest blev repareret igen 1865, og 1896 påbød provsten, at sydsiden og det sydvestre hjørne blev skalmuret med munkesten.¹⁸ Stenene blev leveret af det lokale Stenderup Teglværk, og 1898 betales muremester S. P. Qvist, Horsens, for sit arbejde.¹⁹

Våbenhuset ved tårnets sydside er som nævnt opført »1865« (jerncifre i fraktur) i forbindelse med kirkens hovedreparation. Det er i blank mur og har bevaret 1800-tallets præg, prydet med hjørnelisener og en frise med stigende rundbuer. Gesimsen og gavlspidsens små 'fodtinder' svarer til kirkens nye udstyr, og vinduerne har som de eneste beholdt de rundbuede støbejernsrammer med diagonale sprosser, der tjente i kirken 1865-1909. Rummet dækkes af et malet bjælkeloft.

†*Våbenhuset* foran skibets syddør, nedtaget 1865, har været af omtrent samme størrelse som det nuværende (se grundplan), om end noget lavere.²⁰ Det nævnes første gang 1715, da tegltaget manglede sten,¹⁷ men kan have været middelalderligt. Det beskedne hus ses på tegningen o. 1850 (fig. 34), der viser en dør i sydgavlen. 1859 skulle gavlspidsen, der var af bindingsværk, afløses af en muret gavl, og det følgende år påbød provsten, at en muret bænk ('muret fod') blev fjernet. Begrundelsen for at flytte våbenhuset hen foran tårnet var som nævnt ønsket om samtidig at få en opgang til tårnet.¹⁸

Hovedreparationen 1865-66, der også omfattede vigtige dele af inventaret, svarede til de renoveringer, som kirkeejeren, lensgreve C. E. Frijs, i de samme år lod udføre på Frijsenborgs mange landsbykirker,²¹ heriblandt også de kirker, der hørte under Boller: Skjold, Tyrsted og Uth. Det forestående arbejde blev drøftet ved synet 23. juni 1863. Tårnet skulle repareres på mur og tag, i kirken skulle indsættes nye vinduer og våbenhuset flyttes til tårnets sydside. Arbejdet var godt i gang i sommeren 1865 (jf. våbenhus), og der var

lagt nyt 'overtømmer' på hele kirken. Ved synet 28. juni 1866 var 'hovedreparationen' fuldført.¹⁸

Den omfattende renovering er udført efter samme opskrift som istandsættelserne i Skjold og Tyrsted (jf. s. 1467, 1638), uden at det tør siges, hvem der har haft ansvaret som arkitekt. Murene blev pudset med cement ude og inde, facaderne blev afsluttet med *gesimser* i blank mur og de nye gavle forsynet med karakteristiske tagafdækkede 'fodtinder'. Korgavlen fik (som det nye våbenhus) en nyromansk blændingsdekoration med stigende rundbuer, der knytter an til den oprindelige udsmykning (jf. ovf.). Indvendig blev korbuen ommuret og hvælpiller og -buer afrenset for puds og kalk, så de herefter fremtrådte i blank mur (jf. fig. 9).

Bygningen stod 1865-1909 med fire store rundbuede, indvendig smigede *†vinduer* i sydsiden (fig. 7), forsynet med udkragede prydstik i blanke mursten og med støbejernsrammer med diagonale sprosser (sml. de to bevarede i våbenhuset).

De nuværende, lidt mindre og dobbeltsmigede *vinduer* er kommet til ved en større *istandsættelse 1909*, der blev ledet af Frijsenborgs arkitekt, Carl Kiilsgaard, og til dels havde karakter af en slags 'romansk tilbageføring' (jf. restaureringen af Tyrsted Kirke 1903, s. 1638). De gamle åbninger, døre og vinduer, blev genfremdraget med fund af oprindelige kalkmalerier til følge (jf. s. 1664). Et usædvanligt træk var forsøget på en genskabelse af den gamle *†korbue* (fig. 15), der fremkom ved en delvis udfyldning af buen fra 1865. Den runde, romaniserende bue, der stod frem til 1964, var forsynet med kraftige (murede?) kragbånd og blev som hvælvbuer og ribber smykket med en kalkmalet *†dekoration*, udført af Frijsenborgs faste maler, P. Rahbek (s. 1666). Murer- og tømrerarbejdet udførtes af bygmester Hans C(onrad) Hansen, Boller; de nye 'jernvinduer' blev leveret fra Hammel.¹⁹ Istandsættelsen er mindet i to pengebøsser, 1909, med lensgrevens initialer (s. 1673).

En *restaurering 1964* (arkitekt Torben Knudsen, Horsens) fjernede den 'falske' *†korbue* fra 1909, så koråbningen nu igen har den skikkelse, den fik 1865. Samtidig blev den kalkmalede *†dekoration* på hvælvene overhvidtet og med den

Fig. 9. Indre set mod øst i tiden 1865-1909 (s. 1662). Foto o. 1905 i Stenderup Sogns Lokalkiv. – Interior seen towards the east in the period 1865-1909.

også hvælpillerne, hvorved kirkerummet fik den fremtræden, det har i dag. Udvendig er alt hvidt med undtagelse af tårn og våbenhus, der er i blank mur.

Tagværkerne over kirke og tårn er som nævnt fornyet i fyrretræ 1865. I koret er genanvendt ældre egetømmer som hanebånd. *Tagene* er siden 1865 tækket med tagsten, idet der er bly på tårnspiret. I 16-1700-tallet nævnes både bly og tegl på kirken,²² men med tiden måtte blyet vige for tagstenene, og 1862 var der kun bly på tårnet og korets sydside.⁸

Gulvene, formentlig fra 1865, er lagt med fir-kantede, sorte og gule fliser i midtgangen, seks-kantede, røde og gule, i koret og under stolene.²³ I våbenhuset ligger mursten.

Opvarmning. Kirken opvarmes siden 2007 af et elektrisk rum-zoneanlæg, der har afløst et luftvarmeanlæg fra 1964, som var tilsluttet et oliefyret kedelanlæg i graverbygningen. Kirkerummet har kunnet opvarmes siden 1880, da der opsattes en kakkelovn ved skibes nordside (jf. fig. 9), siden i det nordøstre hjørne.¹⁸ Denne blev i begyndelsen af 1900-tallet afløst af en kalorifer, som var i brug til 1964. – Synet påbød 1918, at der blev indlagt elektricitet i kirken.³

Rødkalkning. Tårnet blev efter en reparation 1684 anstrøget med 'brunrødt', hvoraf der indkøbtes 36 pund. 1685 købtes yderligere 12 pund 'til kirkens behov'.⁹

En *vindfløj* over tårnspiret bærer året »1934«. En ældre *†fløj*, nævnt 1862,⁸ blev fornyet 1865.¹⁸

Fig. 10. Kalkmaleri med beboet ranke i korets nordvindue, o. 1150-75 (s. 1664). Foto AM 2012. – *Wall painting with inhabited scroll in the north window of the chancel, c. 1150-75.*

KALKMALERIER

1909 fremkom der rester af romanske kalkmalerier fra o. 1150-75 både i kor og skib (Nørlund-Lind, *Kalkmalerier* 148-49, 292). På vægfladerne fandt restaurator Eigil Rothe alt perforeret af en behugning med hammerslag, som var udført 1865-66 for at få en ny puds til at hæfte. Kun i de to vinduesnicher i korets nord- og østvæg var bevaret noget sammenhængende, der blev dokumenteret i fotografier og en lille akvarel (fig. 11-12). Bedst i behold var nordvinduets maleri, der aldrig havde været overkalket, idet det blot havde været skjult bag en tynd lukkemur. Trods en beslutning om at tildække alle malerirester i kirken, skete det ikke for nordvinduets vedkommende. Dets maleri fik lov at blive stående fremme og er 2000 blevet underkastet en nænsom konservering.

Vinduesudsmykningen i korets nordvindue udgøres af storbladet, spiralslynget rankeværk på en rødbrun bund (fig. 10), hvori der findes to klatrende, barhovedede menneskefigurer, der ser opad og er iklædt kjortler med hvide bæltter; fødder ses ikke (højde ca. 50 cm). Vestsmigens skikkelse griber en ranke, mens østsmigens rækker en hånd op og plukker en frugt. Her ses et velbevaret hoved i profil, der virker noget eksotisk, idet det synes at have visse negroide eller saracenske træk såsom et tætkrøllet hår (med lang hårpisk), klumpnæse og fyldige læber (fig. 13). Udsmykningen kantes af en sort og en okkergul stribe.

Maleriet er udført på et kalklag, der er lagt på en glat og tynd, beigefarvet puds.²⁴ Herunder ligger, oven på frådstenen, en grov, brunfarvet puds, der indeholder tilslag af op til 1 centimeters størrelse. Et mønster af indridsninger i kalk- og pudslaget har muligvis tjent som hjælp ved kompositionen. De konstaterede farver er rødbrunt, okkergult, sort, gråt, grønt og hvidt. Blåt er ikke fundet, og nogle rester af mønje (dekomponeret til sort), der nævnes af Rothe 1909, sås ikke 2000.²⁵ Ansigter og hænder er malet med gulokker, hvorpå detaljerne er udpenslet. Således markerer hvidtekalk kinderne, øjnenes hvide og halsens muskler. Endelig er en mørk okker brugt til at male konturer, øjets iris samt øjenbryn (jf. fig. 13).

Af udsmykningens *†malerier* er østvinduet dokumenteret både i et fotografi (fig. 11) og en akvarel (fig. 12). De viser i hver sidesmig en barfodet, barhovedet og gloriebet skikkelse, formentlig to engle, der i oprakte hænder holder en mandorla, i hvilken man ser rester af Kristus tronende som *Majestas Domini* på en regnbue. Hoved og skuldre var borte, men man så venstre hånd holde den åbne bog på knæet, ligesom der på krop og underben var malet klædeborter.

Et vigtigt træk ses kun på fotografiet: Bærefigurernes opadvendte, ægformede hoveder var tydeligt bevarede med øjne på stilke og buklet hår, ligesom der måske på den enes skulder kan anes en stump stiliserede klædefolder (fig. 14). Farverne var ifølge Eigil Rothe de samme som i nordvindet.

Han iagttog også rester af maleri på korets nordvæg omkring vinduet, og på skibets nordvæg anede han i østfaget 'to store, vandrette friser med figu-

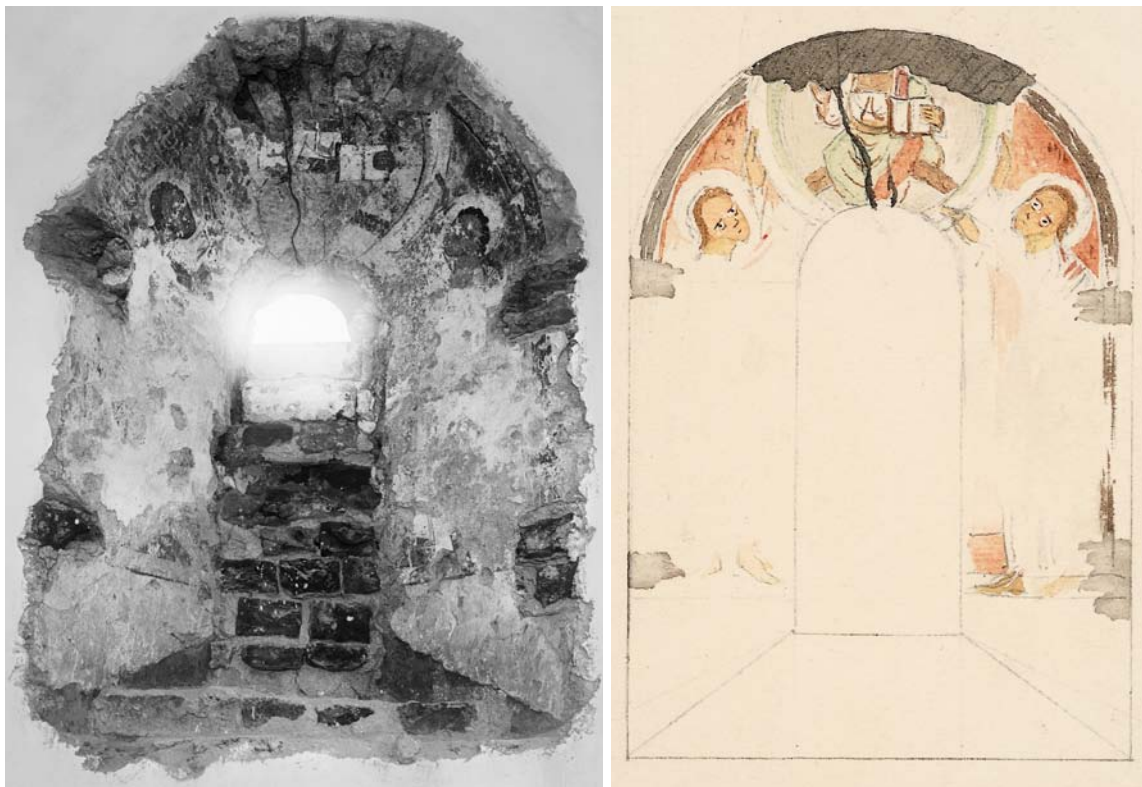

Fig. 11-12. †Kalkmaleri af Majestas Domini og (formodentlig) engle i korets østvindue, o. 1150-75 (s. 1664). 11. Foto Eigil Rothe 1909. 12. Akvarel af P. Rahbek 1909. – †Wall painting of Majestas Domini and (presumably) angels in the east window of the chancel, c. 1150-75.

rer', ligesom der i *vinduet* sås rester af bladornamenter.

Majestاسبilledet i østvinduet har haft plads lige over højalteret og været relateret til den messe, som fejredes ved det. Billedet var således, sin lidenhed til trods, et hovedmotiv i kirkens liturgiske udsmykning.²⁶ At mandorlaen åbenbart holdtes af engle, er et almindeligt træk i romansk kunst, men det forekommer sjældent i Danmark.²⁷

Nordvinduets rankeværk med indflettede figurer har karakter af en 'beboet ranke' (engelsk inhabited scroll), et dekorationsmotiv, der går tilbage til antikken,²⁸ og som fik en stor opblomstring i 1100-tallet.²⁹ I Danmark kendes det bl.a. fra det såkaldte Københavnerpsalter i Det kongelige Bibliotek,³⁰ fra Lunds Domkirkes stensulptur³¹ og fra en nylig fremdraget, kalkmalet rankebort i klosterkirken i Veng, der bl.a. beboes af en lille gul, nøgen mand.³²

Hvis der virkelig i nordvinduet er tale om en saracen eller 'morian', vil det være en stor sjæl-

denhed. Sådanne fremstillinger kendes ved denne tid først og fremmest fra Spanien og Syditalien, hvor man var nærmest Afrika.³³

Poul Nørlund delte i sin klassiske undersøgelse fra 1944 Østjyllands romanske kalkmalerier op i en såkaldt ældre Jellinggruppe fra 1100-tallets første halvdel og en yngre fra tiden hen imod 1200.³⁴ Fragmenterne i Stenderup har som noget påfaldende elementer af begge.

Nørlund fæstnede sig ved vinduesrankernes nære slægtskab med en dekoration i korets nordvinduer i Sindbjerg Kirke (Nørvang Hrd.), som han daterede 1175-1200, og som han afledte af saksisk og engelsk kunst. Hertil er siden ved nyfund kommet lignende vinduesranker (også på rødbrun bund) i Skibet og Gadbjerg kirker (Tørrild Hrd.), som det af forskellige grunde er vanskeligt at datere før o. 1200.³⁵ Af disse er Skibets særlig interessante, fordi der også i dem synes at være spor efter figurmaleri.³⁶ En sammenhæng

mellem fragmenterne i Stenderup og disse dekorationer er umiskendelig.

Samtidig må man imidlertid konstatere, at østvinduet to ægformede hoveder med deres stive blik og bukledede hår (fig. 14) – træk som ikke bemærkedes af Nørlund – svarer nøje til dem, man kender fra egnens ældre malerier i Jelling, Tamdrup, Ørridslev og Vrigsted kirker, der må dateres før 1150 (s. 1316 ff., *DK Århus* 4742 ff., 5104 ff.).³⁵ Også her må man sige, at sammenhængen er umiskendelig.

Et svar på disse tilsyneladende modstridende forbindelser må være, at der åbenbart har været

tale om en længere, sammenhængende kontinuitet inden for områdets romanske kalkmaleriværksteder.³⁷ Fragmenterne i Stenderup må med forsigtighed kunne dateres o. 1150-75.

†*Kalkmaleri*, 1909, udsmykning af hvælv og buer (jf. fig. 15), udført af P. Rahbek, der 1910 betalte 1177 kr. for en 'dekoration af kirken'.¹⁹ Udsmykningen, der fulgte efter kirkens restaure-ring (jf. ovf.), svarede til en lignende †dekoration i Tyrsted Kirke 1903. På hvælvbuer og ribber var malet en art murstensimitation ledsaget af rankeværk og palmetter, der også smykkede den ombyggede †korbue. Den blev overhvidtet 1964.

Fig. 13-14. 13. Eksotisk hoved (negroidt eller saracensk?), udsnit af kalkmaleri i korets nordvindue, o. 1150-75 (s. 1664). Foto AM 2012. 14. Englehoved, udsnit af †kalkmaleri i korets østvindue, o. 1150-75 (s. 1664). Foto Eigil Rothe 1909. – 13. *Exotic head (negroid or saracen?)*, detail of †wall painting in north window of chancel, c. 1150-75. 14. *Angle head*, detail of wall painting in east window of chancel, c. 1150-75.

Fig. 15. Indre, set mod øst, i tiden 1909-64 med genskabte $\dagger$ korbu og $\dagger$ kalkmalet dekoration, udført af P. Rahbek (s. 1666). Foto o. 1920 i Stenderup Sogns Lokalkiv. – Interior, seen towards the east, in the period 1909-64 with restored $\dagger$ chancel arch and $\dagger$ wall-painted decoration by P. Rahbek.

INVENTAR

Oversigt. Inventarets ældste stykke er den romanske granitdøbefont med kæmpende engle. Et hårdt restaureret korbuekrucifiks stammer fra o. 1500-25, og et dåbsfad er udført o. 1575 i Sydtykland men er først kommet til kirken væsentlig senere.

Renæssancetiden i øvrigt er repræsenteret ved en klokke, som er støbt 1611 af Borkart Gelbgiesser i København, af prædikestolen fra o. 1600-25 og af alterkalken, der bærer årstal 1642 og våbener for Kristoffer Pax og Hilleborg Bille, ejere af Rask og Stensballegård (Århus Amt). Alterdisken bærer stempel for Hans Nysted i Horsens ($\dagger$ 1782), og alterstagerne består af dele fra o. 1625 og o. 1700-50.

Farvesætning og istandsættelser. Kirkens indre er helt præget af den store restaurering 1865-66, da man indsatte den nuværende, nygotiske altertavle, alterskranken og stolestaderne. Ved samme lejlighed blev alt

malet med en gråblå grundfarve, der suppleres af lidt grønt, rødt og guld samt gule indskrifter.

I 1890'erne fik altertavlen sit nuværende maleri, Jesus og de små Børn, og 1897-98 blev krucifikset taget ned fra våbenhusloftet og sat i stand. 1948 aftog man stolegavlenes oprindelige, spærformede afslutninger.

Alterbordet er et glat panelværk fra 1800-tallet, 207×98 cm, 102 cm højt, 88 cm fra østvæggen, med to nyere kvadratiske plader fæstnet fortil. Bagtil findes to skabe med trekløverhuller i lågerne. Nyere bemaling i gråblåt, pladerne med guld Kors på lysegrøn bund.

$\dagger$ Alterklæder. 1681 havde kirken et gammelt rødt alterklæde,⁹ og 1700 manglede både alterklæde og alterdug.¹⁷ 1859 anskaffedes et nyt klæde af silkefløj med ægte guldgaloner.¹⁸

Fig. 16. Altertavle 1865-66 med altermaleri, Jesus og de små Børn, fra 1890'erne (s. 1667). Foto AM 2012. – Altarpiece 1865-66 with altar painting, Jesus and the Little Children, from the 1890s.

Altartavle (fig. 16), 1865-66,¹⁸ nygotisk, men med seks nyromanske søjler, af hvilke de fire bærer et midtstykke, som afsluttes med en indre spidsrundbue og en høj vimperg (prydgavl) med krabber og en lille kronende engel. Sidestykkerne rummer to rektangelfelter, og predellaen har fremspring under søjlerne.

Det usignede maleri fra 1890'erne (jf. fig. 16), Jesus og de små Børn, er udført i olie på lærred.³⁸ Træværkets bemaling går tilbage til 1865-66 og

har en gråblå grundfarve, der suppleres af grønt, rødt, guld og indskrifter med gul frakturskrift på sort bund. Under maleriet læses »Jeg er den gode Hyrde«, i sidestykkernes øvre rektangelfelter alfa og omega samt i predellaens felt »Bliver i mig saa bliver ogsaa jeg i Eder« (Joh. 15,4). Tavlen er udført efter samme model som i Tyrsted (s. 1640); jf. også altertavlen i Tolstrup Kirke (DK Århus 4783). Det oprindelige $\dagger$ maleri havde et Getsemane-motiv.

Fig. 17. Altersølv, kalken med årstal 1642 og våbener for Kristoffer Pax og Hilleborg Bille (jf. fig. 18), disken leveret af Hans Nysted i Horsens o. 1770 (s. 1669). Foto AM 2012. – Altar plate, chalice with dating 1642 and coats of arms of Kristoffer Pax and Hilleborg Bille, paten supplied by Hans Nysted in Horsens c. 1770.

†*Altertavle*. 1715 ønskedes altertavlen stafferet,¹⁷ og ligeledes 1819 trængte den til 'opmaling'.³⁹ 1862 beskrives lidt nærmere, hvordan den 'var opdelt i syv dele, en større forneden, der forestiller Jesu lidelse i Gethsemane Have og tre stående disciple, en mindre øverst uden figurer, derhos to små sidefløje i afrundet form'.⁸ Efter beskrivelsen at dømme kan der have været tale om en renæssancetavle med maleri af Bønnen i Getsemane.

Altersølv (fig. 17), 1642, med våbener for Kristoffer Pax og Hilleborg Bille, ejere af herregårdene Rask og Stensballegård (fig. 18); disken er fornyet o. 1770 af Hans Nysted i Horsens (†1782). *Kalken*, 19 cm høj, har sekstunget fod, standkant med rudebort, sekssidet skaft, godroneret knop og stejlt bæger. På foden har to nabotunger graveret de næsten udpudsede våbener for adelsparret med deres initialer »C. P.« og »H. B. B.« samt årstallet »1642« (fig. 18).⁴⁰ På en modstående tunge er graveret de kronede initialer »VA« over årstallet »1705«.⁴¹ Kalken savner me-

sterstempel. *Disken*, tværmål 13 cm, har på fanen et cirkelkors og på undersiden Hans Nysteds mestermærke (*Bøje* nr. 6167) samt en sikkerhedsgraving.⁴² Sættet må være kommet til kirken med dens ejere i 1700-tallet.

Fig. 18. Alterkalk 1642, våbener for Kristoffer Pax og Hilleborg Bille (s. 1669, jf. fig. 17). Foto AM 2012. – Chalice, 1642, coats of arms of Kristoffer Pax and Hilleborg Bille.

Fig. 19. Alterstager, sammensat af dele fra forskellig tid, foden fra o. 1625, skaftet fra o. 1700-50 (s. 1670). Foto AM 2012. – Altar candlesticks, assembled with parts from different times: base from c. 1625, stem from c. 1700-50.

†*Altersølv*. 1681 og formentlig indtil 1742 var kalk og disk af tin.⁹

Oblatæske og *alterkande* fra 1856 i sort porcelæn med guld kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik.¹⁸

En gennemhullet *ske* fra 1902,³ 16,5 cm lang, er mærket med tretårn.

Præsten ønskede 1819 et †*sygesæt* anskaffet.³⁹

Alterstager (fig. 19), sammensat af dele fra forskellig tid, 53 cm høje. Den sekssidede fod fra o. 1625 har krave med englehoveder, og det spinkle skaft med en flad lyseskål må stamme fra o. 1700-50. Yderligere en påsat forhøjelse er fra 1903 (højde før 1903 43 cm).¹⁹ Foden må antages at have hørt til et sæt ældre (†)*alterstager*, der nævnes 1681.⁹ En *syvstage* er fra 1913.

Messehagler, fire nyere i de liturgiske farver rød, violet, grøn og gul. †*Messehagler*. 1681 havde kirken en gammel hagel af blåblommet fløj, og 1700 manglede den en hagel.¹⁷ 1862 var hagelen

af sort fløj med forgyldt brokade,⁸ og 1865 indkøbtes en messehagel af rødt fløj.¹⁸

Alterskranke, 1865-66, tresidet med drejede balustre, malet i to toner af gråt samt grønt. 1853 skulle †*alterskranken* belægges med hynder af læder,¹⁸ og 1859 ønskedes den malet.¹⁸

Døbefont (fig. 20), romansk af rødlig granit, 87 cm høj, kummens tværmål 87 cm (Mackeprang, *Døbefonte* 342-44). Foden har form af en klods med svær vulst ved overgangen til skaftet. Den ret flade kumme smykkes på siderne af fire vandret svævende engle (fig. 21). Den ene støder sit sværd i en drage med uformeligt hoved, side- manden blæser i sit horn, mens den tredje støder sit spyd i en langstrakt løve og en fjerde med sit spyd har kappet hovedet af en konge, der endnu holder sit sværd i hånden.

Fordybningen er harmonisk, og fonten har spor efter kalkning. 1859 ønskedes den malet.¹⁸

Den interessante font har en nøje parallel i Stouby Kirke (s. 1231), men er lidt mindre sikkert udført. Stenhuggeren har, som Mackeprang bemærker, ikke helt magtet sin opgave, der må have været at skildre den apokalyptiske strid mellem ærkeengle og onde magter.⁴³ O. 1920 stod

Fig. 20. Døbefont, romansk af granit (s. 1670). Foto AM 2012. – Romanesque granite font.

Fig. 21. Døbefont, udfoldning af kummens englemotiver (s. 1670). Papaftryk 1940. – *Font, impression on cardboard of the angel motifs of the basin.*

fonten midt i korindgangen (jf. fig. 15), nu i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad (fig. 22), o. 1575, sydtysk, af drevet messing, tværmål 55 cm. I bunden en medaljon med Bebudelsen, herom et minuskelbånd og en fletbort med blade og blomster. På fanen to rækker små stemplede ornamenter og på undersiden en sikkerhedsgravering. Typen er ret almindeligt forekommende (jf. eksempelvis Vrigsted, s. 1333). Fadet er kommet til kirken efter 1715, da et dåbsfad savnedes,¹⁷ måske endda først efter 1843, da kirkesynet ønskede et nyt og bedre dåbsfad.¹⁸ En *dåbskande* fra 1951 er af messing, 31 cm høj, med svunget korpus, gæk og tud. Under bunden er graveret »Antoinette Therkelsen 1951«. En *†dåbskande* af tin anskaffedes 1862,¹⁸ en anden af samme materiale 1893.¹⁸

Korbuekrucifiks (fig. 23), 1500–25, med kors-træ fra 1898. Kristusfiguren, 97 cm høj, hænger lodret i udstrakte arme med hovedet hældende imod højre skulder (fig. 35), de samlede knæ er let bøjede, højre fod lagt over den venstre. En tornekrone ligger helt nede i panden, ansigtet er roligt i døden, og håret ender i en lok på højre skulder. Der er gjort ret nøje rede for kroppens muskulatur, hænderne er udstrakte, og det korte lændeklæde er bundet med en flagrende snip ved hver hofte. Korstræet, i forenklet middelalderstil, har glorieskive i skæringen, og endefelterne er kvadratiske. Træet står siden 1898 afrenset og

mørklakeret. Nedtaget 1897 fra våbenhusets loft og restaureret 1898,¹⁸ vistnok af en snedker Erik Camin.¹⁹ På skibets nordvæg i 3. fag fra øst.

Prædikestol (fig. 24), o. 1600–25, i fire fag med højrektangulære felter og toskanske frisøjler på hjørnerne. Felterne kantes af profillister og tand-snit, postamentfelterne rummer kartoucher, og under søjlerne har postamentet fremspring med diamantbosses, en dobbeltvolut og et løvehoved (fig. 25). Frisens fremspring svarer til postamen-

Fig. 22. Dåbsfad, o. 1575, sydtysk (s. 1671). Foto AM 2012. – *Baptismal dish, c. 1575, South German.*

Fig. 23. Korbuekrucifiks, o. 1500-25 (s. 1671). Foto AM 2012. – *Chancel arch crucifix, c. 1500-25.*

tets, men her ses ud over endnu en løve også et diademhoved. Under postamentets fremspring er der drejede knopper, som flankerer små hængestykker i form af rulleværk.

I frisen læses med store let skråstillede versaler: »Qvi ex Deo est verba Dei avdit Ioh. 8« (Den som er af Gud, hører Guds ord, Joh. 8,47). Tandsnitgesimsen er fornyet.

Fig. 24. Prædikestol, o. 1600-25 (s. 1671). Foto AM 2012. – Pulpit, c. 1600-25.

Prædikestolen står i skibets sydøsthjørne med nyere bærestolpe og opgang fra 1865-66. Træværkets bemaling er samtidig og svarer til altertavlens. Indskrifterne, der står med gule versaler på sort bund, er til dels ældre. Postamentfelternes går øjensynligt tilbage til de oprindelige og må have knyttet sig til *†malerier* af evangelisterne i felterne ovenover. Fra opgangen læses: »S: Matth«, »S: Marc«, »S: Lvcas« og »S: Ioh«. I felterne læses nu »Kommer hid til mig ...« (Matt. 11,28), »Tiden er fuldkommet ...« (Mark. 1,15), »Se, jeg forkynder Eder ...« (Luk. 2,10) og »Jeg er Veien, Sandheden og Livet ...« (Joh. 14,6). 1862 fik stolen en stofbeklædning.¹⁸

Prædikestolen må tilskrives samme snedker, som har udført prædikestolen i Hedensted, der er dateret 1609.

Stolestader, 1865-66, med let skrå fyldingsryglæn og plankegavle, der har en øvre profilering. Bemaling fra 1865-66 i blågrønt og gråt. Indtil

1948 havde gavlene en spærformet afslutning (jf. fig. 15).

†Stolestader. 1620 ønskedes kirkestolene repareret,⁴⁴ og i anledning af en stolestadestrid 1590 oplyses (jf. s. 1655), at stolesædernes fordeling til dels var bestemt af, hvilken husbond (herskab, jordbesidder) den pågældende var undergivet.⁴⁵ 1854 skulle stolene have nye fodskamler,¹⁸ og 1864 blev der opsat *†hatteknager* over mandsstolene. 1860 skulle der anbringes en *†bænk* i hver side af våbenhuset.

1859 skulle en *†præstestol* og en *†degnestol* i korret males.¹⁸

1681 nævner inventariet en gammel *†kiste* og ligeledes et gammelt *†skab*.⁹ Yderligere fandtes indtil 1765 et *†geværskab* i kirken hørende til landmilitsen (jf. s. 1655).¹⁰

1862 fandtes en *†pengeblok* til de fattige.⁸ To *pengebøsser* af messing er kommet til ved restaureringen 1909 og bærer påskrift med kirkeejers

Fig. 25. Løvehoved, detalje af prædikestol, o. 1600-25 (s. 1671). Foto AM 2012. – Lion's head, detail of pulpit, c. 1600-25.

Fig. 26. Indre set mod vest. Foto AM 2012. – *Interior seen towards the west.*

initialer: »Til de fattige M K-I-V-F 1909« (for Mogens Krag-Juel-Vind-Frijs). På træsokler ved indgangen. 1844 ønskedes en *†klingpung* forsynet med ny pung.¹⁸

Orgel (jf. fig. 26), 1884, med fire stemmer, bygget af Frederik Nielsen, Aarhus. Disposition: Principal 8 Fod (fra c), Gedakt 8 Fod, Fugara 8 Fod, Octav 4 Fod. Mekanisk aktion, sløjfevindlede. Dobbelt

Fig. 27. Indre set mod øst. Foto AM 2012. – Interior seen towards the east.

stempelbælg. Elektrisk blæser og tilhørende magasinbælg tilbygget 1975 af Bruno Christensen & Sønner. Facaden, der er malet som stoleværket, har tidligere været egetræsådet. Skænket af sognets beboere. På pulpitur i tårnrummet, med spillebord i orgelhusets søndre gavl.⁴⁶

Salmenummertavler. 1–4), fire ens fra o. 1960, 79 × 68 cm, med buet overkant og sorte hængecifre i letmetal. 5) O. 2000, glat og hvidmalet med samme type cifre. 1905 anskaffedes tre rundbuede *†salmenummertavler* med kors,³ der ses på ældre fotografier (jf. fig. 15).

Tre *lysekroner* fra 1913 i barokstil med store hængekugler hænger i skibet.³ Til minde om givnerne er på den østligste hængekugle graveret med skriveskrift: »Skænket til kirken af forhenværende Gaardejer af Sdr. Aldum Søren Morthensen og Søster Helene Marie Morthensen 1913«.

Et *kirkeskib* er bygget af Alfred D. Jensen, Glud, som model af bramsejlskonneren Rosalia af Horsens. Skænket til kirken af Frida Pedersen,

Oens, og ophængt 30. maj 1977. Skibet er 135 cm langt, skroget sortmalet med kobberfarvet bund.

En *†ligbåre* nævnes i inventariet 1681.⁹

Klokke, 1611, støbt af Borkart Gelbgiesser i København, tværmål 92 cm. Klokken har lister ved overgangen fra legeme til slagring, og om halsen kanter buefriser med løvværk et latinsk skriftbånd med versalerne: »Borchardt Gel Giesser m(e) f(ecit) anno 1611. Verbum domini manet in æternum« (Borkart Gelbgiesser gjorde mig 1611. Guds ord bliver i evighed (Es. 40,8)). Hankene er affasede.

Borkart Gelbgiesser var ikke blot en produktiv kanonstøber i hovedstaden, men også en af landets flittigste klokkestøbere, idet han vides af have støbt mindst 35 klokker over en periode på 30 år (jf. f.eks. *DK Frborg* 452, *DK Præstø* 860 og *DK Holbæk* 2108, 2176).⁴⁷

Stor, ældre *klokkestol* af fyr og egetræ, skæmmet ved forstærkning med påboltede klodser af egetræ i ny tid.

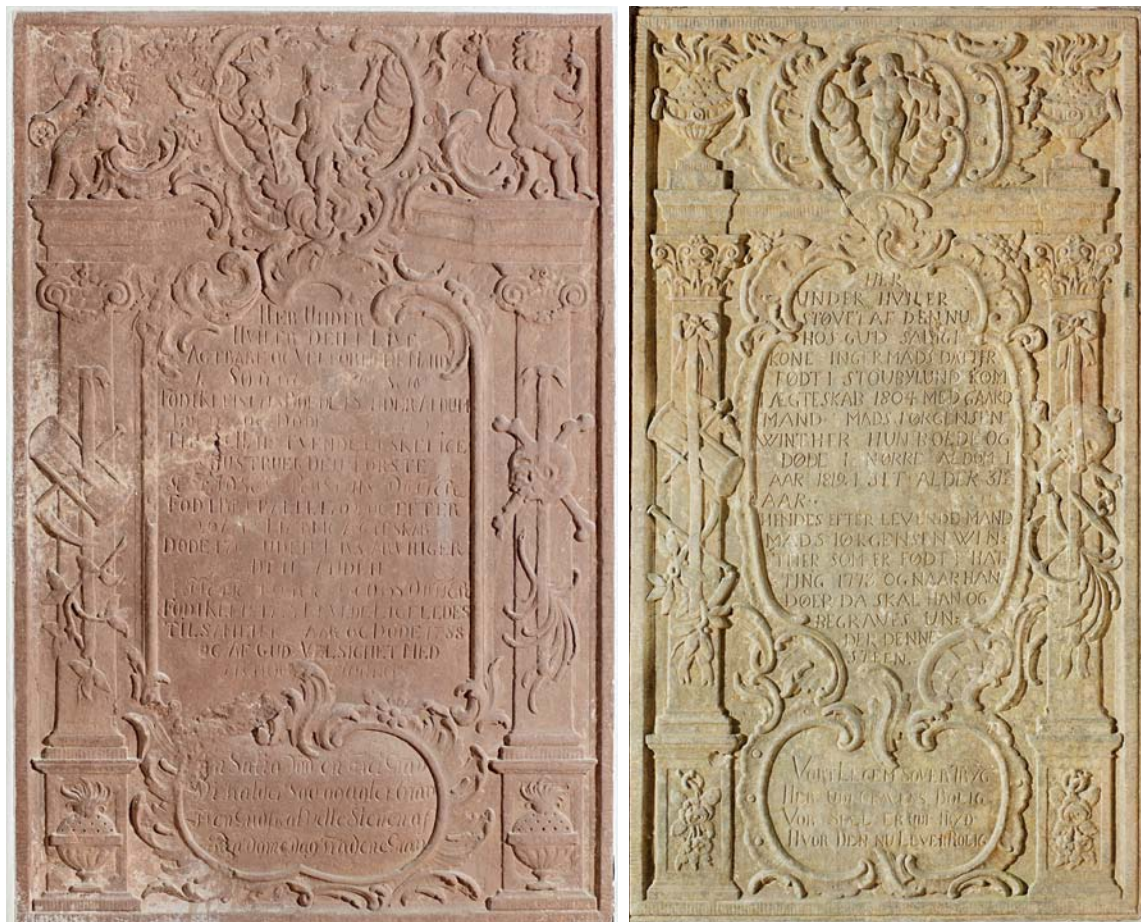

Fig. 28–29. 28. Gravsten nr. 2, o. 1775, over Søren Hansen og hans to hustruer ... Rasmusdatter og Mette Marie Jacobsdatter (s. 1676). 29. Gravsten nr. 3, 1776, over ukendte. Genbrugt af Inger Madsdatter o. 1819 (s. 1677). Stenen er signeret af »Jens Vin...« 1776 (jf. fig. 30). Foto AM 2012. – 28. Tombstone, c. 1775, of Søren Hansen and his two wives, ... Rasmusdatter and Mette Marie Jacobsdatter. 29. Tombstone, 1776, unknown deceased. Re-used by Inger Madsdatter c. 1819. The stone is signed by "Jens Vin...", 1776.

GRAVMINDER

Indledning. Seks af kirkens mange gravsten fra årtierne o. 1800 er 1865–66 og senere samlet i en opstilling langs våbenhusets vægge. Nogle kan oprindeligt have ligget over grave i kirkegulvet, men de fleste må være taget ind fra grave på kirkegården. Her er sten, som er ældre end 1805, det år da man forbød begravelser inde i kirkerne, gennemgående opført som gravsten, mens de yngre er behandlet som kirkegårdsmonument.

Gravsten. 1) 1700-tallet, genbrugt o. 1862 som kirkegårdsmonument for Therkild Sørensen Staal- sen, *9. april 1779 i Braaskov, †1862, og hustru Kierstine Pedersdatter, *10. febr. 1786 i Braa,

†1852. Grå kalksten, 205×170 cm, med sekundært indhugget versal- og kursivskrift. Ved kanten ses spor efter den oprindelige indskrift, forneden rester af skjolde eller mærker og i hjørnerne rosetter med evangelisttegn.⁴⁸ Nu på kirkegården syd for kirken.

2) (Fig. 28), o. 1775, over agtbare og velfor- nemme mand Søren Hansen, *1718 i Kleis, boede og døde i S[ø]nder Aldum □. Tillige hans to hustruer, den første ... Rasmusdatter, *1702 i Bredballe, †1768 efter 26 års ægteskab uden livsarvinger, den anden Mette Marie Jacobsdatter, *1717 i Kleis, som i ægteskabets ni år blev velsignet med tre sønner, †1788.

Rød kalksten, 171×112 cm, et tidligt arbejde i rokokostil af Jens Hiernøe i Horsens.⁴⁹ Gravskrift med indhuggede versaler i rocailleindfattet skriftfelt. Det står i en portalagtig, perspektivisk ramme med joniske pilastre, hvis skafter bærer dødssymbolerne timeglas, le og kranium med knogler, mens der foran postamenterne er sat røgelseskar. De flankerer en rocaille med et gravvers (kursiv), og stenen krones af nok en rocaille med den opstandne Frelser. Han flankeres af to engle, der sidder yderst på gesimsen. Den ene blæser sæbebobler og holder endvidere et overflødhedshorn. Opsat imod våbenhusets vestvæg, sydligst.

3) (Fig. 29), signeret 1776, over ukendte. Genbrugt o. 1819 for 'nu hos Gud salige kone' Inger Madsdatter, *i Stoubylund. Hun kom 1804 i ægteskab med gårdmand Mads Jørgensen Winther og boede og døde i Nørre Aldom 1819 i sin alders 31. år. Hendes efterlevende mand, der var født 1773 i Hatting, skal, 'når han dør', også begraves under stenen.

Lys kalksten, 185×104 cm, tilskrevet Jens Hiernøes værksted i Horsens og næsten svarende til nr. 2.⁴⁹ De væsentligste forskelle er, at lisenerne er korintiske, og at postamenternes røgelseskar har fortrængt englene foroven. I sviklerne over den nedre rocaille læses årstallet og en *signatur* (fig. 30), der vel må skyldes en stenhugger i Hiernøes værksted: »Jens Vin... fecit ... 1776« (Jens Vin... gjorde ... 1776). Den sekundære indskrift

Fig. 30. Gravsten nr. 3, 1776, udsnit af signatur ved »Jens Vin...« (s. 1677, jf. fig. 29). Foto AM 2012. – Tombstone, 1776, detail, signature by "Jens Vin..."

Fig. 31. Gravsten nr. 4, o. 1800, over Jørgen Madsen Winther og hans hustru (s. 1677). Foto AM 2012. – Tombstone no. 4, c. 1800, of Jørgen Madsen Winther and his wife.

er udført med indhuggede versaler. Opsat imod våbenhusets vestvæg, nordligst.

4) (Fig. 31), o. 1800, over Jørgen Madsen Winther, *1740 i Nør Aldom, †sammesteds 1800 efter at have ført ustraffelig handel i 60 år, ligeledes hans hustru ... [Math]ias Datter Winther, *1749 i ...rskov. Deres ægteskab blev velsignet med tre børn, en søn og to døtre. <Hun døde 1822 i sin alders 73. år, efter at de havde levet tilsammen i 25 år>. Gravvers.

Grå kalksten, 165×101 cm, tilskrevet Jens Hiernøes værksted i Horsens. Den har indhugget kursivskrift i hammerformet felt, der flankeres af hængébånd. Øverst kantes et røgelseskar af timeglas, le, palme- og olivengrene, og nederst afslutter kornaks og overflødhedshorn. Opsat imod våbenhusets østvæg, nordligst.

Fig. 32. Kirkegårdsmonument nr. 2, o. 1818, over Jens Christensen Møller og hans hustru Maren Jacobsdatter (s. 1678). Foto AM 2012. – Churchyard monument, c. 1818, to Jens Christensen Møller and his wife Maren Jacobsdatter.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1800, over »Nels... søn Hor[sens?].«. Grå granit, 126×41 cm, en såkaldt bondegravsten med indhugget versalskrift og et stiliseret timeglas forneden. Indsat i våbenhusets sydvæg, vestligst.

2) (Fig. 32), o. 1818, over den 'virksomme og velskafne' mand Jens Chreistensen (sic!) Møller, *1760, boede i Braae Mølle i 22 år og indlod sig i ægteskab 1803 med Ma[r]jen Jacobsdatter af Hornum. Deres ægteskab varede i 15 år og blev velsignet med en søn og to døtre. Han døde samme sted 1818. Gravvers, og herefter den

delvis læselige indskrift med initialer »af C(G?). I. S. L(C?). T(P?).«, der snarest er de efterladte børns.

Rødgrå kalksten, 169×98 cm, en efterligning af Jens Hiernøes sten. Indskrift med indhugget kursiv på rektangulært skriftfelt, der har 'fødde' og afrundede øvre hjørner. Det krones af et stort røgelseskar, hvorfra laurbærløv hænger ned langs feltets sider (delvis afhugget). Nederst en krans med palme- og olivengren. Opsat imod våbenhusets sydvæg, østligst.

3) (Fig. 33), o. 1825 (1826?), over Søren Hansen, *30. aug. 1784 i Sønder Aldum, boede og døde i Braae 10. april 182[6?]. Hos ham nedlagdes støvet af hans hustru Kirsten Olesdatter, *17.. i Raunholt. Hun var gift 1. gang 1795 med Anders Jørgensen i Braae og efter hans død 1810 med ovennævnte, <†4. nov. 1832>. Indskriften afsluttes af et gravvers.

Rød kalksten, 180×131 cm, en efterligning af Jens Hiernøes gravsten. Indskrift med indhugget kursiv på stort, rektangulært skriftfelt, der kantes af hægebånd og krones af Gudshånd og engel med krone. Nederst et udsparet felt med håndtryk. Opsat imod våbenhusets østvæg, sydligst.

4) O. 1855, over Maren Iakobs Datter, *2. okt. 1787 i Hornum, †18. dec. 1855 i Braae Mølle, hvor hun havde boet siden 1803. Henvisning til 1 Kor. 15-57. Sortmalet støbejernskors, 117 cm højt, med gennembrudte, klassicerende ender af løvværk samt på den øvre arm en sommerfugl; nederst et anker. Nord for koret.

5) O. 1857, over Christoffer Iørgensen Lund, *1. maj 1799 i Ørnstrup, †29. maj 1857 i Nye Ørum. Som nr. 4 men med sejrskrans øverst. Nord for koret.

6) O. 1873, over Mette Elisabeth Østergaard, *23. marts 1833 i Hostrup, gift 23. juli 1859 med Peter Mikkelsen i Braae, †17. juli 1873. Stele af grå sandsten med egeløv på nopret bund og detaljer af hvidt marmor, herunder en stump af et nu manglende, kronende marmorkors, nu 104 cm høj. Indskrift med antikva og versaler på buet marmorplade hvorover en ligeledes indfældet medaljon med Jesus og de små Børn. På gravsted syd for skibet.

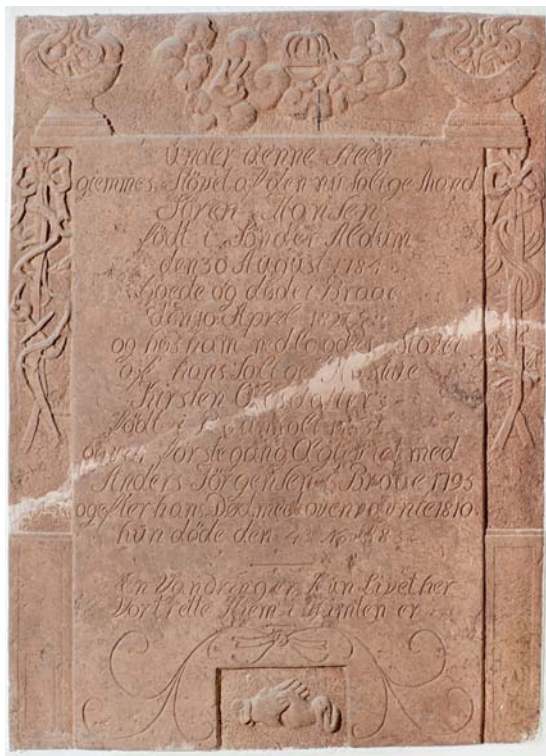

Fig. 33. Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1825 (1826?) over Søren Hansen og hans hustru Kirsten Olesdatter (s. 1678). Foto AM 2012. – Churchyard monument, c. 1825 (1826?) to Søren Hansen and his wife Kirsten Olesdatter.

7) O. 1878, over gårdejer H. Jespersen, *27. maj 1799 i Ørnstrup, †5. dec. 1878 i Braae, og hustru Maren Olesdatter, *19. juni 1805 i Ravnholt, †16. okt. 1852 i Braae. Stele af sandsten med detaljer af hvidt marmor, herunder et nu manglende, kronende kors, nu 127 cm høj. Indskrift med indhugget, sortoptrukket antikvaskrift på en rundbuet marmorplade, der krones af egeløv og en gavl med løvværk, kapselfrugter og druer. På plinten er anført et gravvers. Opstillet i gravmindemuseum på kirkegårdens sydvestlige del.

8) O. 1880, til markering af »Ole Mortensens Familiegravsted«. Grotte af sandsten med egeløv på nopret bund og nu manglende, kronende kors af hvidt marmor, nu 87 cm høj. Indskrift med skriveskrift på hvid marmortavle hvorover en ligeledes indfældet medaljon med Tro, Håb og Kærlighed. Vest for tårnet.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56–58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59–62. Endvidere er benyttet:

Arkivalier. LAVib. Stenderup Sogn, menighedsrådets arkiv. Synsprotokol 1862–1982 (M 18007).

NM. Notesbøger. Søren Abildgaard IV, 50 (1771). – *Indberetninger*. Eigil Rothe 1910 (kalkmalerier); Kirsten Trampedach 1999 (kalkmalerier).

Tegninger og opmålinger. NM. Akvarel af kalkmaleri ved P. Rahbek 1909; blyantstegning af døbefont ved Alfred Larsen (u.å.); opklæbet foto af papaftryk af døbefont 1940; plan af kirken ved arkitektfirmaet Birch & Svenning 2007.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg, orgler ved Ole Beuchert Olesen. Engelsk oversættelse ved James Manley; oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Jørgen Lethan. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet august 2012.

¹ *Kronens Skøder* II, 576–79. Overdragelsen skete på hustruens vegne.

² *Frijsenborg godsarkiv*, Hammel (løbenr. 68). Skøde på Stenderup Kirke 12. okt. 1697.

³ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1901–22 (C 36.3).

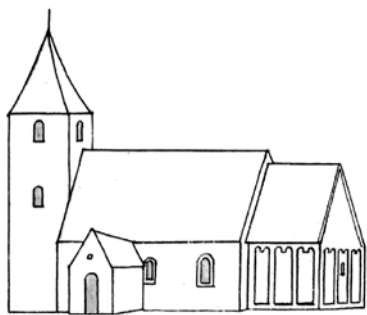
⁴ *ÆldDaArkReg* II, 161.

⁵ *KancBrevb* 23. juli 1592.

⁶ *Kronens Skøder* II, 576–79. Værdien af kirkens tiende udgjorde 1686 24 tdr. hartkorn.

⁷ *DaDomme*, 1375–1662, V, nr. 625. Viborg lands-ting 23. maj 1590. Dommen var en omstødelse af en nævningekendelse fra Hatting herredsting, der havde frikendt Anne Lasses. Afgørelsen blev anket af møllerkonens husbond, Johan Rud til Møgelkær, der optrådte på vegne af sin afdøde svoger Anders Banners børn. Maren Nielses var af præst og sogne-mænd (i et åbent brev af 18. jan. 1590) blevet anvist plads næstyderst i et stolestade, som fra gammel tid var blevet benyttet af Anders Banners fæstebønder ('tjenere'). Da hun en søndag i begyndelsen af marts ville indtage den anviste plads, som var lige ved siden af Anne Lasses, havde denne trængt hende ud af stolen og 'sat hendes knæ imod hende'. Yderligere havde Annes mand, Las Matzen, efter gudstjenesten ude på kirkegården givet sognepræsten, Jens Persen i Urlev, 'mange onde ukvemsord'; men Hr. Jens havde bedt ham om fred og sagt, at han ikke ville skændes med ham. Dommen blev fældet i henhold til Recessen af 13. dec. 1558 § 23.

⁸ LAVib. Synsprotokol 1862–1982.

*Stenderup Kirke, Hattingsherred.
Kjort af Tuffsten, Tænder af Buntsten. Løse Bødder.*

Fig. 34. Kirken tegnet af Gotfred Burman Becker o. 1850 (jf. s. 1027). Koret står med sin romanske blændingsdekoration (s. 1658), og tvåbenhuset ses på sin gamle plads (s. 1662). – The church drawn by Gotfred Burman Becker c. 1850. The chancel stands with its Romanesque recess decorations, and the $\dagger$ porch can be seen in its old place.

⁹ RA. Reviderede regnskaber. Kirkeregnskaber 1662–1847 (571).

¹⁰ Ordre fra Det kgl. General- og Krigsdirektorium, Skanderborg Slot, 12. marts 1765. Jf. Herdis Therkelsen, »Træhesten på Horsenseggen«, *Horsens Posten* (ugeavis udgivet af *Horsens Folkeblad*) 1. marts 1989.

¹¹ Træhesten bruges som tema i Sigurd Elkjærs roman *Niels Tambours Datter*, 1940.

¹² NM. Indb. ved Eigil Rothe 1910.

¹³ Anders murmand betalte 1614 4 mark for at 'færdiggøre' en eller flere hvælvinger. RA. *Lensregnskaber*. Stiernholm len 1614–21.

¹⁴ Der har muligvis været tale om en kortere standning (en vinters ophold?), før byggeriet er fortsat.

¹⁵ Åbningernes placering har under byggeriet været bestemt indefra, hvor de er anbragt midt i muren, mens de set udefra på grund af murens ulige tykkelse er trukket et stykke mod øst.

¹⁶ Vestre vindue er blændet.

¹⁷ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirkesyn 1700–1803 (C 3.1166–77).

¹⁸ LAVib. *Bjerre-Hatting Hdr.s provsti*. Synsprotokol 1833–1901 (C 36.4–7).

¹⁹ LAVib. *Boller og Mogelkær godsarkiv*. Regnskabsbog for Skjold, Stenderup, Tyrsted og Uth kirker 1897–1925.

²⁰ Målene er opgivet i synsprotokollen 1862.

²¹ Jf. Kjeld de Fine Licht, »Frijsenborgkirker«, *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, Robert Egevang (red.), Nationalmuseet 1979, 199–211.

²² Jf. note 9 og 17.

²³ En flise i midtgangen er mærket »Heide Iller«.

²⁴ Herved har teknikken ligheder med dele af udsmykningerne i Tamdrup (DK Århus 5104) og Vrigsted (ovf. 1323–26).

²⁵ Rothe betegnede 1909 resterne som 'ganske sarte'.

²⁶ Mens kirker med apsis havde mulighed for at bruge apsishvælvet til en stor Kristusfremstilling, var kirker som Stenderup henvist til at male Majestasfiguren langt mindre, enten over vinduet eller som her øverst i smigen. Jf. Nørlund-Lind, *Kalkmalerier*, 40, og yderligere malerier i Vellev (Randers Amt) og Tybjerg (Sorø Amt, foto i NM).

²⁷ Jf. eksempelvis en tympanon i Vestervig Kirke (DK Tisted 618 med fig. 8).

²⁸ J. M. C. Toynbee & J. B. Ward-Perkins, »Peopled scrolls: a Hellenistic motif in Imperial art«, *Papers of the British School at Rome XVIII* (New Series Vol. IV), 1–43.

²⁹ Kendt er ikke mindst apsismosaikkens vældige beboede ranke (fra før 1128) i Skt. Clemente-kirken i Rom, der er afledt af senklassiske beboede ranker i Lateranbaptisteriet. Se C. R. Dodwell, *The Pictorial Arts of the West 800–1200*, New Haven and London 1993, 157–58. Generelt beror motivet næppe alene på klassisk inspiration, da det også har forbindelser til sassanidisk (persisk) kunst. Jf. Mirjam Gelfer-Jørgensen, »The Islamic Paintings in Cefalù Cathedral, Sicily«, *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 1978, 107–68.

³⁰ Patricia Stirneman, »Københavnspsaltret«, *Levende Ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark, Essays*, 1999, 67–77 med illustration 68.

³¹ Thomas Rydén, *Domkyrkan i Lund*, Malmö 1995, 33–34.

³² Ulla Haastrup, »The introduction of the Meander Ornament in Eleventh-century Danish Wall Paintings«, *Ornament and Order. Essays on Viking and Northern Medieval Art for Signe Horn Fuglesang*, udg. Margrethe C. Stang & Kristin B. Aavitsland, Trondheim 2008, 60 f.

³³ Gude Suckale Redlefen, *Mauritius der heilige Mohr*, Houston, Zürich og München 1987, 20–28. I domkirken i Bari i Syditalien bæres bispetronen fra 1100–05 af undertrykte, vantro morianer. Se Joachim Poeschke, *Die Skulptur des Mittelalters in Italien, Bd. 1, Romanik*, München 1998, 35, med fig. 74–75. Jf. Også artiklen »Morian« i *KultHistLeks*.

³⁴ Nørlund-Lind, *Kalkmalerier* 144–69. Nørlunds idé om Jelling som betydningsfuld kongsgård og dertilhørende kunstcentrum helt op i højmiddelalderen bygger til dels på en fejllæsning. Se Tage E. Christiansen, »De gyldne Altre 1. Tamdruppladerne«, *ÅrbOldkHist* 1968, 188 ff.

Jf. DK Århus 5045 med note 36 og ovf. s. 1327.

³⁵ Jf. Ebbe Nyborg, »Kirkernes indretning og skatte«, *ÅrbVejle* 1999, 144 ff.

³⁶ NM. Indb. ved Egmont Lind 1956.

³⁷ *Nyborg* 1999 (jf. note 35) og Ebbe Nyborg og Mette

Kristine Jensen, »Messeoffer, gralsriddere og snakkekvinder. Genfundne og nyopdagede kalkmalerier i Ølsted kirke«, *NMArb* 1998, 63 f.

³⁸ Maleriet fandtes 1920. Jf. note 3.

³⁹ LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803-18 (C 35.A).

⁴⁰ *DaAtlas* IV, 142 oplyser, at navnene Kristoffer Pax og Hilleborg Bille skulle 'stå' på kalken tillige med årstallet »1622«.

⁴¹ Søren Abildgaard har i sin notesbog i NM (IV, 50) aftegnet både initialerne og våbnerne fra 1642.

⁴² Bent Knie-Andersen, *Horsens købstaden og guldsmedene 1500-1900*, Horsens 2006, 197 f.

⁴³ Mackeprang opfatter, sikkert med rette, ikke blot

dragedræberen, men også hornblæseren som ærkeenglen Michael. Jf. Ebbe Nyborg, »Michaels-altre« i *Hikuin* 3, 1977, 157-82.

⁴⁴ RA. *Danske Kancelli*. Rentekammerafdelingen. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184e).

⁴⁵ *DaDomme*, 1375-1662, V, nr. 625.

⁴⁶ Yderligere oplysninger om kirkens orgel findes i Den Danske Orgelregistrant.

⁴⁷ Nyrop, *Kirkeklokker* 55 ff., 74.

⁴⁸ Jf. Mikael Manøe Bjerregaard, »Gravminderegistrering«, *Museumsforeningen Glud Museum, Årsskrift* 2010, 11 f.

⁴⁹ Jf. Otto Norn, »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *Årb Vejle* 1938, 196 f.

Fig. 35, Detalje af korbuekrucifiks, o. 1500-25 (s. 1671).
Foto AM 2012. – Detail of chancel arch crucifix, c. 1500-25.

STENDERUP CHURCH

Building. The church is a Romanesque building of calcareous tufa, consisting of chancel and nave. To this a tower in the west was added in the Late Middle Ages, and at the same time beamed ceilings were replaced by vaults. Judging from the wall paintings (cf. below) the Romanesque building may have been built in the middle of the twelfth century or shortly afterwards. The facades of the chancel are emphasized by well composed recess decorations which include the windows.

Each side is divided into three recess fields, separated by pilaster strips, and each field is terminated by two half-arches. The openings have been designed with three windows in the chancel and two in each of the long sides of the nave, where the doors have been placed relatively far from the western corners. The tower is topped by a pyramidal spire which must have been set up at some point in the 17th-18th century. The tower probably originally had a pitched roof. The church

was given its present exterior appearance with cornices and new gable points in major repairs of 1865–66, when a porch south of the nave was replaced by a new porch on the south side of the tower.

In 1909 Romanesque *wall paintings* from c. 1150–75 were discovered both in the chancel and in the nave. On the wall surfaces everything had been destroyed by chipping in 1865–66. Only in the window niches in the chancel was anything coherent preserved. In 1909, the decoration of the north window was left unrestored and was conserved in 2000. It consists of an ‘inhabited scroll’ of large-leaved spiralling foliage on a reddish-brown ground. In this there are two climbing, bare-headed human figures looking upwards who seem to be wearing coats; no feet can be seen. The figure in the western splay only projects from the foliage at certain points, while of the eastern splay we mainly see a well preserved head in profile, which seems to be rather exotic with negroid or saracen features such as frizzy hair and full lips.

The painting is executed on a layer of whitewash over thin, beige-coloured plastering. Beneath this, directly on the travertine, there is a coarse, brown-coloured plaster. The colours identified include reddish-brown, yellow and dark ochre, grey, black, green and white. No blue has been observed, and a red lead decomposed to black, which was sparingly present in 1909, was not seen in 2000.

The *†wall painting* of the east window was whitewashed over in 1909 and is now only known from a photograph and a water-colour. In each side splay there is a bare-footed, bare-headed, haloed figure – these are probably two angels holding in their raised hands a mandorla in which one can see traces of Christ enthroned as *Majestas Domini* on a rainbow. On examination, head and shoulders had gone, but the left hand could be seen holding the open book on the knee, and on the body and lower legs, cloth borders had been painted. One important feature is best seen in the photograph: the upward-facing, egg-shaped heads of the bearing figures were clearly preserved with staring eyes and curling hair, while one can perhaps make out a

fragment of stylized drapery at the shoulder of one of them. The painting had these features in common with the oldest paintings in the area, in among other places Tamdrup and Jelling from before c. 1150. On the other hand the scroll of the north window has its closest parallels in the slightly later paintings of the area in Sindbjerg and Skibet, which are mostly dated c. 1200.

The inhabited scroll is known as a motif in Denmark from among other places the so-called Copenhagen Psalter (in the Royal Library, Copenhagen), from Lund Cathedral and from a recently uncovered wall-painting scroll in Venge Abbey Church, which is inhabited by among other figures a little yellow naked man. If a negroid person is really shown in the north chancel window of Stenderup Church, this is a great rarity. Such images are mainly known in this period from Spain and Southern Italy.

The oldest item of *furnishing* is the Romanesque granite font with battling angels. A chancel arch crucifix, restored rather heavy-handedly, comes from c. 1500–25, and a baptismal dish was made around 1575 in South Germany, but only came to the church much later.

The Renaissance is otherwise represented by a bell that was founded in 1611 by Borkart Gelbgiesser in Copenhagen, by the pulpit from c. 1600–25 and by the chalice, which bears the date 1642 and the arms of Kristoffer Pax and Hilleborg Bille, owners of Rask and Stensballegård (Århus County). The paten bears the stamp of Hans Nysted in Horsens (†1782), and the altar candlesticks consist of parts from c. 1625 and c. 1700–50.

Colour scheme and repairs. The interior of the church is greatly affected by the major restoration of 1865–66, when the present neo-Gothic altarpiece, altar rail and pews were installed. On the same occasion everything was painted in a greyish-blue background colour which was supplemented with a little green, red and gold as well as yellow inscriptions.

In the 1890s the altarpiece was given its present painting, Jesus and the Little Children, and in 1897–98 the crucifix was taken down from the porch loft and repaired.